

ՀԱՆԻԷ ՎԱՐՈՒԺԱՆԻ ԱՄՍԿՆԵՐԸ

Այս տարի կը լրանայ արեւմտահայ եղբայրախոս ու ականաւոր բանաստեղծ Հանիէ Վարուժանի մահուան 85 ամեակը: Ենթոյիսի բանաստեղծը իր գրական գոհար ստեղծագործութիւններուն աղբյուրը մեզի ժառանգ ձգած է իր անթիւ նամակները, որոնք ժամանակագրական կարգով, ժանրութիւններով ու անձնանուններու բառարանով ի մի հաւաքուած ու հրատարակուած են Երեւան, 1965 թուին՝ «Նամակներ» տիտղոսաթերթով:

Մեծ քերթողին նամակները, որոնք կ'ընդգրկեն 1903 - 1915 տարիներու ժամանակաշրջանը, մեծաւ մասամբ գրուած են համալսարանական տարիներուն, երբ Վենետիկի Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանէն ընթացաւարտ՝ ուղարկուած է Պէմբըայի Կանտ գործաւորական թաղաքը, ուր ինքզինք նուիրած է «քաղաքական ու տնտեսական գիտութիւններու ճիւղին» ու «գրական եւ իմաստասիրական ճիւղերուն»:

Վարուժանի նամակները կ'ընթերցուին մեծ հետաքրքրութեամբ ու յաշիշտակութեամբ, վառելի անոնք ուղղուած են իրեն ժամանակակից եկեղեցական դէմքերու, նշանաւոր մտաւորականներու (ինչպէս՝ Արշակ Զօպանեան, Վահան Թէքեան, Թեոփիլ Զապէլ Եսայեան, Ռուբէն Զարդարեան են), բժիշկներու, մտերիմ բարեկամներու եւն: Նամակները ակնբախ են իրենց գրական - գեղարուեստական բարձր ոճով, գունագեղ լեզուով, բանաստեղծական պարզութեամբ, հայրենասիրական գգացումներու զեղուն արտայայտութեամբ ու մտաւորական վայել իմացական պայծառութեամբ: Մեծ բանաստեղծին նամակները խիստ ուսուցողական են: Այնտեղ արտացոլուած են ոչ միայն անոր ուսանողական կեանքը օտար երկնակամարի տակ, այլեւ անոր բովանդակ հոգեկան աշխարհը իր բոլոր դրսեւորումներով՝ յոյզերով, ալիքատրումներով, փոթորկումներով, ընդվզումներով, ցատումներով եւ արդարութեան ու խաղաղութեան կոչներով ու պահանջումներով: Նամակներուն ընդմէջէն երեւան կ'եյլ տաղանդաւոր ու նուիրեալ բանաստեղծը՝ յաղթահաւասկ, գերազնիւ, հայրենասէր, գրասէր ու մարդասէր:

Քերթողին համալսարանական տարիները եղած են խուփերով ու փուշերով լի: Փորձութիւնները եւ փորձանքները անպակաս եղած են: Այս վերվայրումներով ու խոչընդոտներով լեցուն կեանքը ան նաւարկած է լայնախորհրդեամբ, հեռատեսութեամբ, երկայնատեւութեամբ, նկարագրի պողպատեայ տուկունութեամբ ու իմաստուն յարառեւութեամբ:

Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանը աւարտելէ ետք, Վարուժան մեկնելով Պէմբըայ, յաճախած է Կանտի համալսարանը՝ կրթական օժանդակութեամբ Մուրատ Ռափայէլեան հիմնադրամին: Վարուժանին նամակները յարատեւ կ'անդրադարձան կեցութեան ծախսերուն ու կրթանպաստին, որ ի յառաջագունէ սահմանուած էին անոր: Ան կը գանգատի որ այդ կենսական գոմարները յապաղումով կը դրոյնին խիստ ծանր ու անտանելի դրութիւն տեղծելով: Բազում թախամեծանքներէ ետք, խոստացուած գումարը երբ ուշացած է, Վարուժան ինքզինք անտանելի դրութեան առջեւ գտնելով կորսականասէն յայտարարած է: «Ինձի դարձեալ երկու միջոց կը մնայ - կամ վարժարանը պէտք է բոլոր պէտքերս հոգայ այն գիտակցութեամբ, որ բարեբարներուն դրամը ծովը նետած է՝ ըլլաւ եւ կամ պէտք է ուսումս կիսկատար թողում եւ եղբայր օրական հացս շահելու»: Մէկ այլ տեղ, Վարուժան՝ նիւթական ամենամանր պայմաններուն մէջ, անձնական ու աղերսական նամակին մէջ առ Զայր 3. Թորոսեան,

մաշին խօսած առեմ, Վահան Թեքեանին ուղղուած գրութեան մէջ վերադառնալով կ'անդրադարձնայ այս հարցին: «Անոր ծաւալին փոքրութիւնը հակառակ կամքիս եւ փափաքիս եղաւ: Վանքը չուզեց իրաւարարակե՛լ՝ անոնց շեշտերը գայթակղեցուցիչ գտնալով իր հնարալիքան կուտութեան եւ պահպանողականութեան»:

Վարուժանին հետապնդած ասպարեզը ըստ երեւոյթին հորը կամքով չէ եղած: «Հօրմէս ջլատիչ նամակներ կը առանաւ: սկիզբէն ի վեր դառն ու միանգամայն տհաճ դժգոհութիւն մը ցոյց կուտայ որոշած ասպարեզիս հանդէպ: այն դիքիցի մէջ եմ՝ որ կամ հօրս պէտք է ծառայեմ կամ հայրենիքիս: Մինչ ցարդ վերջինն է ընտրածս: տեսնանք: Մէկ խօսքով տխուր է ծնողի այն մեծ սերին յագուրդ չտալը»:

Հայրենիքին հանդէպ տաժած իր անսահման սերն ու պաշտամունքը ամենուրեք արտայայտուած են իր նամակներուն մէջ: Ներքին ծայրը գինք կ'առաջնորդէ իր նախահայրերուն երկիրը: «Երկու երկիր կ'ուզեմ լաւ ճանապարհորդել - Հայաստան եւ Իտալիա: զգալու եւ մտածելու համար՝ վերջինը գոհելով առաջինին»:

Վարուժանին նամակներուն հիմնական առանցքը ազգի գաղափարն է: Հայր Արիստակէս Զաւագանովեանին ուղղուած նամակին մէջ շատ գեղեցիկ ու գերազնիւ զգացումներ կ'արտայայտուին: «Նպատակս է հայրենիքիս օգտակար դառնալ: ահա գաղափարականը որ զիս կ'ոգետորէ եւ կը կանգնէ: արդ միայն իրմով կ'ապրիմ, իրմով եմ յաղթական»: Այնուհետեւ կ'ընէ հետեւեալ հաստատումը, որ այսօր եւս պէտք է հնչէ ամենուրեք եւ զգուշացնէ ամէն ուսանող՝ երախտամոռաց ու անձնավերտը ըլլալէ: Սիսա եւ այդ հատումա՞րը՝ «Ազգն է որ մեզ՝ վարժարանին մէջ թէ համալսարանին մեռցած է եւ կորած: Իր գանձին տարւի վերածնող ընծիւղն ենք, իր կենցեցին շարունակութիւնը եւ իր անցեալին ապագան: Հետեւաբար Մուրադ-Ռաիսայէլեան ամէն ծրիավարձ շրջանաւարտ աշակերտ որ լոկ ընտանիքին օգտակար, հայրենիքին ոչինչ կ'ընէ՝ գող է, եւ ընտանիքը իր գողօմին մասնակից: Ես խիստ զայրացած եմ մի քանի նախկին աշակերտներու վրայ որոնք կամ այլատրած են կամ եղած են անտարբեր եւ անձնապարար հայեր, եւ ճշմարիտ ըսելով քիչ մըն ալ վարժարանը մեղաւակից կը գտնեն առոր ի վնաս իրեն ... Իոն բոլորովին տոնիային գիտութիւնը երեսէ ձգուած է»:

Վարուժան իր համալսարանի դասերը լրջութեամբ վերցուցած է եւ քննութիւնները չափազանց յաջող անցուցած է: այդ առիթով ան - առանց սնամարծութեան կամ գովաբանութեան կրկնած է իր վարժապետին մէկ խօսքը՝ «*Mon ami, ce n'était pas une annonce que vous avez donnée, c'était une conférence*», որ թարգմանի՝ «Բարեկամ, այդ բանասիր ներկայացում չէր՝ այլ՝ բանախօսութիւն»: Անսահման ուրախութիւն եւ հոգեկան խորին գոհունակութիւն պատճառած է իրեն վարժապետներուն համակրութիւնը: Յետ համալսարանական քննութեանց, Վարուժան ամենայն համգաստութեամբ գրած է: «Հոգիս բարեբար գոհունակութեամբ համակրած է, այն գիտակցութեամբ, թէ ուժերուս ներածին չափ ընթացքս անցուցի բեղմնատու կերպով, ըլլայ ճիշդիս, ըլլայ գրգռանութեան տեսակետով»:

Կանոնի մէջ Վարուժան կ'ապրի մեկուսացած կենցեց: Ժամանակ մը կը տառապի հոգեկան անմկութենէ եւ վիճակը այնքան կը վատթարանայ որ անձնապաշտութեան գաղափարը հետզհետէ աւելի կը գօրանայ իր մէջ: Այսպիսով, հայրենի տան կարօտը, ամապիշակներու անկանոն ժամանումը, բացարձակ ու անմխիթար մեծակեցութիւնը, ուսանողական բարձր պարտաճանաչութիւնը՝ ինքզինք գերազանցելու եւ իր վրայ դրուած յոյսերը ի դերեւ: չհամեմու ճնշումը, ամենը միասին, երիտասարդ քերթողին

վրայ իրենց միասական ու բանդիչ ազդեցությունը գործեցին եւ զինք առաջնորդեցին յուսահատութեան, յուսալքութեան եւ մանաւանդ յոռետեսութեան։ Եղաւ ժամանակ երբ Վարուժան տոկաց այս երկվիշակի ու արգահատելի վիճակէն եւ սիրտը բացաւ իր միակ սրտածու բարեկամին՝ Դերենիկ Ճիզմեճեանին։ 1907 թուականին գրուած Դերենիկին ուղղուած լայնաշունչ նամակին մէջ ան իր հոգեկան այնեւոմունք եւ խանգարումը արտայայտող արտասուկոյ ու պակուցիչ տողեր կ'արձանագրէ։ ան իր արտակարգ շարժուններուն ու կեցումքին համար հաւածանքի կ'ենթարկուի բնակիչներուն կողմէ, ինչպէս նաեւ ծաղրութեանակի՝ պատահիներու կողմէ։ Բանաստեղծական խառնուածքով եւ հայաւորով սրտով երիտասարդի մը համար ամայութիւնը եւ ազգային մերկութիւնը արտասուիչի ու դժոյակ վիճակ կը ստեղծէ։ Ճիզմեճեանին ուղղուած այդ մարմին փշաքաղող ու ցաւատանց հոգիէ արձակուած տողերը կը մատնանշեն որ անգոր բանաստեղծը յուսակտուր է։ «Միմակ եմ, միմակ եմ, միմա՛կ, կը հասկնա՛ս, solo e soletto! (Միս-միմակ) արցունքներու հետ միմակ, երազներու հետ միմակ, ամբողջ երկու տարի է -որ անձնասպանութեան գաղափարին հետ կ'ապրիմ։ Կաւաց-կանաց այս մտածումը ինձի կ'ընտնանայ ... այստեղի հայերը հայ չեն, ո՛չ լեզու, ո՛չ զգացումներս կը հասկնան- ողակներու եւ արուկարներու հետ խառնուած խղթագացած են ... Գը գտնուիմ հոգեկան այնպիսի դառն վայրկեաններու մէջ, որ ճամբորդութիւն մը լաւ գիտնմ թէ քիչ մը ցրում պիտի տար ինձ, եւ քիչերուս այս հիւանդ վիճակը բարոյքէր։ Ահաբեկիչ առանձնութեան մը մէջ, լեզուէս հասկցող չկայ, ուր մնաց հոգիէս ... Այս լքիչ միայնութեան մէջ (հակառակ որ սեղանիս վրայ հորմեական եւ յունական մատենագրութեան զլուխգործոցներ դիզած եմ)՝ անկարելի պիտի ըլլայ յարայոյզ ժամերուս հանգիստ տալը։ Ո՛չ թէ միայն չկայ մտերիմ մը, գորովայից սիրտ մը, մէկը որ քեզ միխթալէ եւ քեզմէ միխթալարուի, կամ հասկնայ գրական խառնուածքը ու ազդակ մ'ըլլայ բերումիդ, օրօք գարգացումիդ, այլ հոս եղող բնիկ գիւղացիները ատելի եւ միակզամայն երկվիշակ եակ մը նկատած են զիս ... Ջիւ կը նկատեն խնցր՝ մը փոքր տղաքը, ճամբուս վրայ, սկսան ինձմէ հեռու փախչիլ, բայց որովհետեւ գիշերուան, տանս մօտ, դաշտի մը մէջ կտրուած ծառերու վրայ կը նստիմ երկվիշդ դիտելու, գիւղին մէջ կանաց կանաց տարածայնուեցաւ թէ լսեմ են որ աստղերուն հետ կը խօսիմ, թէ ծեր կին մը կ'աթ տարած ատենը իբր թէ զիս տեսնէր է սատանայի փոխուած, արդ նկատուած են անհաստ կախարդ մը, փուկի պէս բան մը, հիմակ ալ տղաքն սկսան ետեւէս բար մետել։ այդ պակաս էր ... կեանքս վտանգի մէջ է։ Երկնիս ակնցիս կը հասնի թէ գիւղացեալը պիտի առաջարկէ որ այս տեղէն վայիգս առնմն հեռանամ, վասնզի ժողովուրդը խորիդրաւոր կերպովես ջղագրգռուած է։ Աստուած իմ, ընդէ՛ր թողեր զիս ... տխրութիւն, մտատանջութիւն, ծանձրոյթ եւ յուսահատութիւն, ահա բաժինը երիտասարդ հասակիս։ Վիճակս է ցիրուցան, միշտ գերագրգռուած։ Ժամեր կ'ընենան որ ես իմ թշնմանս կը դառնամ, ես ինձմէ գրեթէ կը տնկամ։ Եթէ այսպէս շարունակուի ես ինձի հետ գէշ պիտի լննցունեն։ Մէկ այլ տեղ կը գրէ։ «Հոգիս միշտ տխուր է այս աբեղայի մենութեանս մէջ, եւ ժպտելու ամեն ծիգ ինձի բռնազբօսիկ ու այլեւ անկարելի կը դառնայ ... Հիւսիսի այս մշուշտ երկրին վրայ այդ կարօտը զիս խիստ կը տառապեցնէ։ Ո՛չ մէկ հայ կայ հոս որ շնորհքով հայերէն գիտնայ։ Ահա ինչ որ մարդուս բռնուցքը սեղմել կուտայ»։

Հակառակ ուսանողական կեանքի բերած բոլոր տաղտուկներուն, մտատանջութեանց, Վարուժան չէ վիստած, այլ շարունակած է իր դասերը ստանել ետանդով ու կորովով։ ահա այդ հատուածը՝ «Հակառակ այս յուսահատ վիճակիս կը զարմանա՛ս երբ ըսեմ թէ արդէն կանոնաւոր ուսանող, հրաշայի քննութիւններ տուած եմ, այնպէս որ անցած եմ պատուոյ որոշ աստիճանով, ինչ որ թէ զիս զարմացուց, թէ՛ ընկերներս»։

Վարուժան զայրոյթով անդրադարձած է այն տղէր երեւոյթին որ Մուրաւ-
Ռախայէլեանի ուսման համար կտակուած մեծամեծ գումարներէն օգտուած են այնպիսի
«մակարոյցներ, որոնք տարիներով նպաստ կ'ընդունեն առանց համապարանի
մթնոլորտը ծծելու, եւ եթէ բոլոր տարիներու ընթացքին մէջ այդպիսիները մէկ գիրք
բացած են, թող գրառան ամբողջ հատորները (ուր այս նամակը կը գրես) գլխուս վրայ
թափին»։ Վարուժան արդար ընդվզումով, ցատումով ու յուզումով կը գրէ Հայր
Աթանաս Տիրոյեանին եւ կը բողոքէ իր ամենամօտ գրասէր ու լրագրող ընկերոջ
Դերենիկ Ճիգմեճեանի դէմ գործուած մէկ սխալ արարքը։ Մուրաւ-Ռախայէլեան
վարժարանէն շրջանաւարտ Դերենիկին զրացուած է այն կրթանքաստոր որով հնարաւոր
պիտի ըլլար անոր բարձրագոյն ուսումը։ Դերենիկ անմեական միջոցներով դիմած է
ընդունուած է Դիզալի համալսարանը եւ ուսանած երկրագործութիւն։ Խօսելով
Դերենիկի նիւթական անճոխ պայմաններուն մասին, Վարուժան արտացոլօրէն կը գրէ.
«Այս պարունը Մուրաւ-Ռախայէլեանի ուսանողներուն, իր դասընկերներուն ճաշ կը
պատրաստէ, եւ այսպէս զոնէ իր սնունդին գինը կը համէ։ Ըսէ խնդրես։ Չեղ ո'ր
ուսանողը պիտի ուզէր թէ ծառայութիւն ընել իր իրական ընկերներուն թէ ուսում
սովորելու ջանայ։ Այստեղ իսպիական նկարագրին ազնուութիւնը եւ չարաշշուութիւնը
կայ՝ զոր պէտք է ծանշանք եւ յարգելք եթէ կ'ուզենք որ մեր ինգիլի անխառն ըլլայ
անպարարի եւ գնչուի արիւնէ։ Մինչ այս այսպէս, անդին ի'նչ գոյնով եւ ինչ մորթով
ուսանողներու համար Մուրաւի դրամը կը շահագործուի ... Բայց չէ կարելի լոյս այս
անիրաւուած գոհին առջեւ, որ Չեզմէ այս վայրկեմիս կ'ուզէ որ իր մասին
արդարութիւնը գործադրուի ... ինչո՞ւ զինքը անգթօրէն դուրս նետեցիք։ ոճիւր չէ՞
ասիկա, ոճիւր է այս, եւ կը զարմանա՞ թէ Հայր Աթանաս մ'է դէմին, որ այդ ոճիւրը
փէշերով ծածկել կը ջանայ ... դարձեալ կը կրկնես։ ինչո՞ւ դուրս նետեցիք, երբ անդին
իրենց խաղցած խաղէն վերջ ամբողջ բանակով անելի նուազ արժանատիներ
ուսանողներ եղան ...»։

Վարուժանին գրիչը հատու է ու ազդու։ Ան խորութիւն չի դնէր եկեղեցականի ու
աշխարհականի միջեւ երբ իրարու իրաւունքի ու արդարութեան մասին է։ Անոր ուժեղ
գրիչը կը պահարարէ անարժան եկեղեցականը եւ կը դատաւարարէ անոր ամօթալի
գործունէութիւնը։ Ահա թէ ինչ կը գրէ նախկին տեսուչ Ստ. Սարգեանի մասին որ վանքէն
հեռացուած էր. «Նկատի առնելով անոր իրաւունքները (եթէ ունի իրաւ)՝ զայն նորէն
վանքին մէջ մտցնելը ջորեակին առաջին սերմը ծգել է։ Լաւ է կապան փոխէ եւ երթայ
սնգրոյի եւ շաւրի խանութական ըլլայ։ Այս է իր եզակական կոչումը՝ կոչումը որ անելի
սքեմին ներքեւ է քան թէ սրտին մէջ»։

Վարուժան Թեոդիկին ուղղուած 1909 թուականին գրուած նամակին մէջ կը
կատարէ արտաք խտրողվանութիւններ ու իրաւունքներ ժայթքող պրոթիւմներ իր
«Սարսուռներ»-ու իրատարակութեան առիթով։ Թեոդիկ, ըստ երեւոյթին, ծանօթ
չլլալով տոյն գործի իրատարակութեան ընթացքին կատարուած գրաբնութեան,
անգիտակցաբար վարուժանին կը թելադրէ «Յեղին Սիրտը» գիրքը եւս տալէ տալ Ա.
Ղազար»։ Վարուժան զայս լսելով, կը քննադատի ու Թեոդիկին կը յայտնէ հետեւեալը.
«...Գրեիս համար խորհուրդ կուտաս որ դիմեմ Ա. Ղազար, խրախուսուելով
«Սարսուռներ»-ու վանքին տպարանէն ելելէն կը տեսնեմ որ դուն այդ զանշուղ
տեսնելու պատիւը չես ունեցած։ «Սարսուռներ»-ը նախ «Գեղունի»-ի մէջ իրատարակելէ
վերջ (ինչ որ իրենց հետեւ անելորդ ծախք ընել չէր տար), կազմեցին յատուկ գրքով մը եւ
առանց ամշնալու ինձմէ տաին ... թուղթի ծախքը վաթսուն \$րանը!»։ Զաւաճաններուն
խօսքը կրօնքին հեջլամն է. իրենց խօսքը քաղցր է իրենց աղօթքին պէս, բայց իրենց
սիրտը սէւ է իրենց գոպակին պէս։ Ես դեռ չեմ ըմբռնած թէ ինչ տեսակ գծում

զգացումներ պետք էին ունենալ, որ նյութիկ պահանջեցին 60 ֆրանքի պես չնչին գումար մը որ հազիկ իր խոլոքը տապալուող ուսանողի մը համար գուցե շատ բան է։ Այնուհանդերձ են ամչջայ երբ ուղարկեցին 60 ֆրանքը։ Պիտի ուզէի 600 ֆրանք ուղարկել, mandat-ին ներքեւ գրելով։ «Հաշիւուցե՛ք եւ խնցե՛ք, Ազնուութեան ծարաւիկները։ Վանքը լինացած է։ քանի մը քահանաներ կան միայն որ խնայան յարգուելու արժանի են։ միւսներուն ուղեքն կոխած տեղը մոլեւ տուր։ Վանքը գերեզմանատուներ կան միայն, որոնք տակ նուիրակաւ են։ Խեղճ ունկրորներ իմ սիրելի Ալիշանս, ո՞րքան պիտի ուզէի ազատել գնե՛ղ եւ ծոցիս մէջ միայն թաղել։»

Հայր Յովհաննես Թորոսեան Վենետիկէն Վարդապետին կը գրէ. «Ռաանոդական կեանքի ամենէն կենդանի հարցն է դրամականը: ասոր կը տառապիք դուք ալ, մենք ալ»: Վարդապետն արհամարհած է Եփեսական ամեն արգելքն եւ կործքն դնելով նման կոհակներու, ան դուրս եկած է վեհանքն, հապարու ու լաղթական:

Վարդանան կանգնած է միշտ բարձր, աչքը ուղղած անհուն հորիզոնին, սիրտը նուրբա՝ սիրտա՝ հայրենիքին, միտքը լայն բացած լույսին ու յուսին, իսկ հոգին՝ գրավածություն։ Հայրենիքին օգտակար լլվալու եւ մարդկայնաձեւ ծառայություն մատուցելու իղձը, մարմաջը, այնքան զօրեղ է, որ կը գրէ։ «Բաղձանք եղէ կ'ուզէ՛ք - բաղձանք է ապագային մարդոտերուն նորիցէ՛ր այնպիսի հզօր եղզ մը որ հայրենիքը ինձի՛ կէտ առարած մը ծնած լլվալուն զուն չգոցաւ»։

Վարդուհան ծայր աստիճան ազգասեր է, հայրենասէր։ Ան կը տուայտի ու ծանրաբախեալ կը տագնապի ի դիմաց իր անելող ժողովուրդի անկումը գրկանքներուն, չարչարանքներուն, աքսորին ու կոտորածին։ Ան շնչակալութիւն կը հետեւի մահաատարուտ լուրերուն որոնք գաւառներէն կուգան վախով սիրող խոցելու հէջ ու նորակիներու բռնատեսողծին։ Ազգին վիշտը ծրարած իր սրտին մէջ, ան կը մտնայ իր անձնական ցաւը։ Ժողովուրդը գեր ի վեր եւ ամհասունքի եւ անոր տառապանքը բաշխուելու է ամեն սրտացաւ անհատի վրայ։ Հարողգես Ահարոնեանին ուղարկուած իր մասին ծանօթութիւններով յի մտնակին մէջ կը գրէ․ «Շեղի ծանօց բլլայու են անկապատ պայմաններու մէջ գտնուող հայ ուսանողի մը բոլոր տառապանքները, նիւթական եւ բարոյական արկածախնդրութիւնը։ Կրնամ ըսել, թէ ամենն խոր անձնական տառապանքները եւ կրեցի Կանոնի մէջ։ Ասկայն, 1904-1907 շրջանն էր, երբ հայութիւնը կը խնդրուր սրտի եւ սովի սղծաւանքին մէջ, ու եւ չուզեցի տեղ տալ իմ անհատական ցաւերուս, գրեթէ լոյնցուցի իմ սիրտս ու նախընտրեցի երգել ցեղին սիրտը, որուն բախիւնները կը զգայի իմ մէջ, իմ սեփական արիւմիս խորը։ Հայութիւնը կուգար եւ կը մտնէր իմ մէջ եւ երգերս դուրս կուգային օտար երկնքի տակ կարօտի լարովը սիւայն կաւառած մեն երևիս հոռին եւ մարտուն հեռ»։

1905 թուականի նամակի մեջ, ուղղեալ Դերենիկին, Վարուճան մարգարեական կանխագուշակութիւններ կ'ընէ մօտալուտ աղէտի մը, որ կ'ըրթանուի Խնտեանը պիտի ունենայր հայրութեան համար. «Հօրսն նամակ կ'առնէ, կը վախճնէ որ Ղոյսիւր դարձան պարտան ջառս պիտի դառնայ. զայս ենթադրելու բաւական փաստ ունիմ մըղիս մէջ»։ Մէկ այլ տեղ կ'ընկերադատուայ որ հայեր «Խոտորածի տարին մահու չափ վնասուեցան, եւ մինչեւ Իրմա կառնկալարը բաշքշեցին իրենց դիրքը, եւ այդ ամէն օր զգալով դեռ ուրիշ հարուածներ անկարելի կ'ըլլայ իրենց գոյութիւնը պահել: ... Կը փնտնանք կոր փրկելի Դերենիկ, կը փնտնանք նք»:

1907-ի Ռաճայել Պազարճեանին ուղղած երկտողին մէջ Վարուժան յստակօրէն կը բացայայտէ ապագային պատահելիք զանգուածային բառմանի ոճորդ. «Թըղախայաստանի վիճակը ամէն ջուր չի վերցնէր երթալով այդ մասին յորտեսն կը դառնամ եւ: Այս վերածնութիւն է թէ հոգեւարքի խլորտուն»:

1909 թուի «Ազգակ»-ի խմբագրութեան ուղարկուած երկար գրութեան մէջ, անդրադառնալով Կիլիկիոյ ջարդին, կը գրէ. «Յեղին հոգին արիւն կուլայ մէջս, հրդեհուած բաղաքներէն եկող ամէն լուր տաք մոխիրի պէս կը թափի գլխիս եւ արտիս վրայ ... քանդել եւ այրելը բարբարոս ժողովրդի մը համար առաքինութիւն է»:

Վարուժան բանաստեղծն է ժողովուրդին անոր ցանցով կոտորացող, նուաճումներով հրճուող, ապագայով յուսադրուող, հայրենիքով արտապնդուող ու ոգեշնչուող հսկան է: Ան թարգմանն է հայրենի ժողովուրդի զգացումներուն: Ապագայի վառ յոյսերով եւ յուսաշող հայրենիքով տողորուած ու ներշնչուած բանաստեղծը կը գրէ. «Բայց հայը պիտի ապրի՝ հսկառակ դահիճներուն, եւ հսկառակ իր աղիւծի աչքին տակ բուսած կորեկին: Հայը պիտի ապրի ժողովուրդներու սիրագօղ շղթային մէկ ունի օղակն ըլլալու համար: Այս է մեր բոլորին յոյսը, յոյս մը զոր մուրճով կտեցինք ինչպէս մեր պապերէն մէկուն նիգալը որ նպատակին կը դիմէր օդին եւ արեւուն մէջ երգելով»:

Վարուժան ապրելու, զգալու եւ ներշնչուելու համար կարօտ է հայրենի ժողովուրդին, մէջ սարերուն, անմայա ու լազուարթ երկնքին, կոյս ու կենդարար հողին եւ գուլպա ջուրին: Անոր սիրավառ ու կարօտակէզ հոգին կը սաւառնի հայոց հարազատ երկրի երկնակամարի վրայ եւ ան իր հոգիին աչքերով կը տեսնէ Մայր Հայրենիքը: Անոր անկեղծ ու ջերմ փափաքն է տեսնել Հայաստանը իրական աչքերով, միախառնուիլ անոր ու խոնարհիլ անոր առջեւ. «Ամբաստնաւ ամբողջ Հայաստանը պէտք է տեսնել: Կուգեմ համբուրել բոլոր այն տեղերը ուր նահապետս մը ինկաւ կամ հերոս մը կոխեց: Մենք այնքան մեծ ենք որքան որ հողէն կը խմենք մեր զգացումները»:

Վարուժան բարձր գնահատականով եւ խորին յարգանքով կը խօսի վաստակաշատ բանաստեղծ ու մեծ գրագետ Արշակ Զօպանեանին մասին: 1908 թուին գրած նամակին մէջ ան ներբողը կը կիւնէ Ֆրանսահայ մեծ մտաւորականին եւ այս առիթով կը գրէ. «Մեր ժողովուրդը պէտք է Ձեր վրայ երկար մտածէ ու երկար խօսի, իսկ եթէ այդ բանը պէտք եղածին չափ չ'ընէր, ան յանցանքը իր կուսակցութեան մոլեռանդութիւնն է: Ասիկա զիս կը գայրազնէ, երբ անդին կը տեսնամ այսինչ կամ այսինչ դոշակի պատկանող ոչնչութիւններ ունելու վրայ ամէն օր կը խնկարկուիմ իրայէլացիներու հողթին նման»:

Վարուժան վերադառնալով իր ծննդավայրը կը լծուի ուսուցչական նուիրական աշխատանքին, բայց ուսման, գրականութեան ու բանաստեղծութեան ծարախ սիրտը այստեղ յագուրդ չի գտներ: 1912 թուականին Թեղիկին ուղղուած գրութեան մէջ բացորոշ կերպով կը զանգատի այս մասին. «Մտքի հաճոյք չկայ այստեղ: Ըրեղի կատարեալ բզբտում է երբ մարդ ստիպուած է գօտեանդուիլ ետ մնացած երկրի մը բիւրածե կամ, լաւ եւս, տո՛նէ խաւարին հետ»:

Երիտասարդ բանաստեղծը կ'ուզէ ստեղծագործել, բայց շուտով կը մկառնէ որ «միջավայրը ապերախտ է գրականութեան հանդէսը»: Ցիրուցան քննութեանը մէկտեղելու եւ տալագրութեան յանձնելու ազնիւ միտումով, Վարուժան կը ջանայ առաւանձնէն բարեդար գտնել որ ստանձնէ տալագրական ամբողջ ծախսերը: Դերմեկին

ուղղուած նամակին մէջ կը գրէ: «Մեկնեսս մը գտնել կ'ուզեմ: Հիմա կը հասկնամ թէ որքան անիծուած են գրագէտները ... վառահ եղիլ, բոգ մը անելի կը սիրուի ժողովուրդէն բան թէ գրագէտ մը թեպէտեւ ան ալ կը բոգանայ իր երկը հասարակութեան առջեւ դնելով»:

Վարուժան շատ գեղեցիկ կերպով կը նկարագրէ իր բանաստեղծութեանց յօդիմունքը: «Հնչափաւ բանաստեղծութիւնը մարտիրոսութիւն մ'է: ամէն բանի մէջ սրտին կարօյլ-կարօյլ արիւնունն է ստեղծելը»:

Այստեղ մեծ արոցաւով կ'արձանագրենք Արշակ Զօսթանեանին խօսքերը Վարուժանին ուղղուած նամակին մէջ՝ մեկնեալի պակասի մասին: «Երկրորդ հատորին ձեռագիրը 2 1/2 տարի ձեռագիր մնաց: ամէն տեղ դիմեցի, չկրցայ տպագրելու: համար հարկ եղած գումարը գտնել: Բայց ողորմելի՛ ալ ազգ ենք, հայերը իրենց շահը չեն գիտեր»:

Մեր գրութեան վերջաւորութեան, կը փախաքինք մեքերել Հշան Տէր Ստեփանեանին նամակէն կարծի հատուած մը՝ ուղղուած Վարուժանին, ուր կը խօսուի հայ երգի համնարեղ երգիչ՝ Կոմիտաս վարդապետի մասին: Դր. Նշան Մախ Գուլըր կը ինքն անման վարդապետին բացառիկ կարողութեան, ապա վրդովմունքով կ'արտայայտուի Հայր Կոմիտասին հանդէպ ցուցաբերուած բացառական ու արհամարհական վերաբերմունքին համար: Սիւս թէ ինչ կը գրէ ան՝ «Կոմիտաս վարդապետ ունկնդրել մեծ բախտ մըն է, ամէն հաճոյք կը գտնեմ զայն խելու համար: երգած ատեն կը տարտայի, հոգեկան նուագ մը կը դառնայի միշտ անոր երգերուն ազդեցութեան տակ դպրոցին տետրակ մը նուրբ լցուս: որուն մէջ 12 հատ հայկական իրաշալի եղանակներ կան, միշտ ձեռքս է առ, եւ միշտ այս եղանակները կը նուագեմ ցուկակովս՝ այդ եղանակները զիս օրորաւորէ անելի հայ կ'ընեն՝ «հայ կ'ընեն» գրած ատեն տոնայի կերպով բարկացած եմ կարգ մը ցածերու դէմ, որոնք արհամարհանքով մը կը նային ամէն ինչի որ հայ է (ցուցնելով իրենց անծով միւրը եւ անծովան դատում չունենալը): Ըստ այդ ապուշներուն ամէն ինչ որ հայ է՝ ոչինչ է: ամէն ինչ որ եւրոպական է՝ իրաշալի է!! ա՛խ, ա՛խ նորէն ա՛խ ... նոյն այդ ցածերը յանդգնութիւնը, լսիրշոյթիւնը ունեցան խնդալու Կոմիտաս վարդապետի նման մարդու մը վրայ, այնպէս որ երբ գնաց՝ աս խօսքերը ըսաւ՝ «Տանացէք անելի ազնիւ գտնուելու»: ... Մուրաւ-Ռախայէեան աշակերտ լոյսուելու անարժան ոչինչները, այլատեղածները, ցոխերը, կը համարձակին ծիծաղել մէկու մը վրայ որուն եղունգին աղտին իսկ չեմ հաստատարներ եւ զիրենք, եւ իրատունք ունին»:

Վարուժան՝ արեւմտահայ չքնաղ բանաստեղծը, քերթողը, գեղարուեստաւորը, իրապաշտը, խորհրդապաշտը, զարախարապաշտը, ոճաբանը, քննադատը, հայրենասէրը, աչքերը փակեց ծաղիկ հասակին՝ անմեաւանգութ, անմեաւաւան ու անմեաւաւորելի պայմաններու մէջ: Ան իր պաշտելի ժողովուրդի ծոցէն լրագործին վրդուեցաւ ու դատասարարուեցաւ ոչնչացման՝ մահուան՝ սեանքը չախագանց դաժան ու անողորմ գտնուեցաւ այս նորախիթի բանաստեղծին համար 31 զարուները հագիւ բոլորած տաղանդաւոր բանաստեղծը այսօր կ'ապրի իւրաքանչիւր հայ սրտէ մերս: Անոր բանաստեղծութիւնները յագեցած ու տոգորուած են համամարդկային զարախարներով: Վարուժանի բանաստեղծական մտածողութիւնը իր տեսակին մէջ եզակի է ու ներով: Կարուժանի բանաստեղծական մտածողութիւնը անկրկնելի են իրաշալի, անման Հայ իդակապ: Անոր տեղծած պատկերները անկրկնելի են իրաշալի, անման Հայ ժողովուրդը այսօր խորին ակնածանքով կը խնամրի այս պատուական հայրորդին

առջեւ իր գրական հրաշալի ժառանգին, ազնուագոյն ձգտումներուն, խորագոյն ապրումներուն ու անկեղծ զգացումներներուն համալս։

Հայ բանաստեղծութեան համաստեղութեան մէջ այս անխոնջ, անվիաստ ու պայծառամիտ գրագէտին անունը յախտեանս թող շարունակէ իմաստութիւն ճառագայթել նորահաս սերունդին։

Թող անմեղ մնայ Վարուժանին անունը մեր ժողովուրդի սիրտէն ներս։

Յիշատակն արդարոց ու նահատակաց օրհնութեամբ եղիցի։

Զենոբ Զիյ. Նալպանտեան

ՆՈՐ ԳԻՐԻՔ ԹՐՀՆԵԼՈՅ

ՔԱՐՈՋ

Խնդրեցաւք հաւատով միտքանուիկամբ
ի Տեառնէ՝ զի զսղարմութեան զշնորհս
իւր արտօցէ ի վերայ մեր. Տէրն տմեհ,
Տէր ողորմեա՛, Տէր ողորմեա՛, Տէր ողորմեա՛:

ԱՂՕԹՔ

Որհնեալ ես Տէր Աստուած մեր, որ եւ
տուր մեզ զպատուիրանս քո ի լուսա-
ւորութիւն անձանց մերոց։ Լ'նկա՛լ և
այժմ՝ զնորատիպ զիրս զայս ի ձեռաց
մերոց ի տաճար սուրբ քո։ Որհնեա՛ և
սրբեա զսա, զի ուրք ընթերցին, և
որք լուիցին, բանայցին սիրաք նոցա
առնել զհրամանս քո զրեալ ի սիրաս
իւրեանց, լինել քեզ ժողովուրդ սեպ-
հական։ Պայծառացո՛, Տէր, և զհոգի
մատուցողի սորին. և եթէ յանցեալ ինչ
իցէ փոքու կամ մեծի, արա թողու-
թիւն բարեխօսութեամբ սուրբ Աստ-
ուածածնին և ամենայն սրբոց։ Զի դու
ես Տէր Աստուած մեր. և քեզ վայել է
փառք, իշխանութիւն և պատիւ, այժմ
և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից.
ամէն։